

Manifestacions del feixisme a Granollers (1939-1945)

Treballs

Jordi Planas i Maresma

Historiador

La entrada del Glorioso Ejército Nacional en nuestra querida ciudad, no sólo significa su salvación como conjunto de edificios y habitantes, ni tan siquiera su sola liberación de la tiranía y opresión bolchevique, sino que representa más, mucho más: significa la total regeneración, la total liberación de aquella vida granollerense que desde fines del pasado siglo se caracterizó por su ausencia de ideales totales y por un particularismo y localismo estéril.¹

Aquesta proclama del director de la revista *Estilo* (òrgan de propaganda del falangisme local i antecedent de l'encara existent a casa nostra *Revista del Vallés*²) és un testimoni de la presència del

feixisme a la nostra ciutat. No és pas l'únic: l'objectiu d'aquest article és posar de manifest l'existència de comportaments feixistes a Granollers durant els primers anys de la postguerra.

1 Claudi Colomer Marquès: "Significación y trascendencia del 28 de Enero de 1939", *Estilo*, núm. extraordinari, 28.VIII.1940. Vinculat de jove al requetè, Claudi Colomer i Marquès ocupà després de la guerra la secretaria de la Delegació Local de Premsa i Propaganda de Falange i va fundar la revista *Estilo*.

2 Des del primer de març de 1942 la revista *Estilo* va passar a dir-se *Vallés. Semanario de FET y de las JONS*. Constava a la capçalera que era la segona època d'*Estilo* i també constava en el primer número que "ahora más que nunca seguiremos firmes en la línea de intransigencia falangista iniciada por *Estilo*". El canvi de nom obeïa principalment al propòsit d'abocar-se a la comarca, atenent "la necesidad de divulgación y propagación de la doctrina falangista hasta el último rincón de España" (núm. 198). El director continuava essent Claudi Colomer, tot i que al cap d'uns mesos el succeí Pere Viaplana. D'ençà que el Movimiento deixà d'existir oficialment, *Vallés* passà a ser propietat de l'Estat, com tots els mitjans de comunicació de la xarxa blava; però, amb una operació misteriosa, els qui controlaven el periòdic van fundar una societat anònima editora d'una nova publicació que es va anomenar *Revista del Vallés*, que es va quedar el patrimoni i la capçalera de *Vallés*. Fins i tot van aprofitar el logotip d'aquesta publicació, i només hi van afegir a sobre —en lletres molt petites— les paraules *Revista del* (Joan Subirà (1982): *La premsa a Granollers (1882-1982)*, vol. II, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, pàg. 22-32).

He utilitzat fonamentalment les referències que se'n poden trobar a la premsa local de l'època; per a explicar la implantació del nou règim a Granollers caldria disposar d'un altre tipus de documentació que ens permetés, per exemple, emprendre l'estudi del falangisme local. Lamentablement, avui (quan ja han passat més de cinquanta anys de la fi de la Guerra Civil) encara no estan a disposició dels investigadors moltes d'aquestes fonts³. És per això que aquest treball⁴ queda limitat al registre i a la classificació d'activitats ciutadanes en les quals podem descobrir connotacions de caràcter feixista, sense poder establir amb precisió la incidència real d'aquests comportaments en la població granollerina. Com a òrgan de propaganda del Movimiento, la premsa tendia a destacar la participació de la ciutadania en la litúrgia del nou règim (concentracions, homenatges, actes d'afirmació, etc); però, en canvi, alguns informes interns de les autoritats assenyalaven que a Granollers "el 90 % de los vecinos son indiferentes o contrarios a nuestro Glorioso Movimiento (...) el ambiente refractario a nuestro Glorioso Movimiento es debido a los arraigados sentimientos marxistas"⁵. El fet que a

Granollers —com a moltes altres ciutats i pobles de Catalunya— el feixisme fos inexistent abans de la Guerra Civil⁶ predisposava les autoritats del nou règim a percebre l'hostilitat o, si més no, la indiferència de la població envers la seva causa i, per tant, a creure en la necessitat d'una repressió sistemàtica i brutal que creés una atmosfera de terror i d'inseguretat, i en la necessitat d'un control generalitzat que evités qualsevol acció contra el nou règim⁷.

La conceptualització acadèmicocientífica del franquisme ha donat lloc a interpretacions diverses entorn de la naturalesa del règim i del seu caràcter més o menys feixista o totalitari⁸. En bona mesura, les discrepàncies han estat motivades pel caràcter excepcional del règim franquista, per raó, sobretot, de la seva implantació a partir d'una guerra civil i de la seva extraordinària permanència en el temps, amb remarcables metamorfosis de la seva imatge externa. Tanmateix, segons Josep Fontana, per a comprendre la naturalesa del franquisme és convenient examinar-lo en els seus inicis, l'any 1939, que és quan es mostraren els seus objectius "lliures de disfresses i d'interferèn-

cies"⁹. Probablement, el règim franquista va acabar essent simplement un règim autoritari i cabdillista, però em sembla que Borja de Riquer té raó quan afirma que "els elements feixistes del règim franquista no foren simplement epidèrmics o cosmètics —uniformes, himnes, desfilades, consignes i d'altres— sinó substancials a la seva configuració inicial" i que, en un sentit ampli, cal considerar el franquisme com el feixisme espanyol: no era només una involució antidemocràtica, sinó que es volia constituir un sistema polític radicalment nou, desvinculat de la tradició liberal i caracteritzat per un autoritarisme extrem, per tal de sotmetre d'una manera absoluta la població als dictats de l'Estat¹⁰. Carme Molinero i Pere Ysàs són del mateix parer: "Si analitzem la fase inicial del règim, hi trobem els trets característics dels règims feixistes, amb unes particularitats que el singularitzen, però que no impedeixen incloure-l'hi"¹¹. Amb la voluntat de contribuir a explicar aquesta implantació del règim franquista a la ciutat de Granollers, aquest article presenta una descripció d'aquests comportaments de caràcter feixista dels primers anys del franquisme.

3 Cap al final de 1997, l'Arxiu Municipal de Mataró va rebre els arxius de la delegació local de Falange del període 1932-1953. Va ser una donació anònima i l'Ajuntament va anunciar que la consulta d'alguns documents seria limitada per tal de garantir el dret a la intimitat de determinades persones. Sense actuacions semblants, una part de la nostra història quedarà irremissiblement perduda per a les futures generacions.

4 El treball embrionari d'aquest article fou escrit l'any 1986 en el marc de l'assignatura "Societat i política a Catalunya sota el règim franquista", cursada a la Universitat de Barcelona. L'original es troba dipositat a l'Hemeroteca Municipal Josep Móra de Granollers sota el títol: *El feixisme a Granollers: comportaments feixistes en la vida de la ciutat (1939-1945)*.

5 Informe del Servicio de Información e Investigación de Falange citat en: Borja de Riquer (1989): "Un país després d'una guerra", dins Borja de Riquer i Joan B. Culla (1989): *El franquisme i la transició democràtica (1939-1988)*, Història de Catalunya dirigida per Pierre Vilar, Edicions 62, Barcelona, pàg. 141.

6 Almenys com a agrupació política, el falangisme era totalment desconegut a Granollers. Els sectors més reaccionaris de la dreta local s'agrupaven en el Cercle Tradicionalista, encapçalat per Josep M. Puntas i per Francesc X. Riera i Marsà, ambdós executats durant la revolució de 1936 per la seva implicació en l'aixecament militar. Segons Claudi Colomer, a Granollers "sólo un grupo, una exigua minoria se habia comprometido en el Alzamiento; 18 jóvenes animosos combatidos por todos los sectores, sabian dónde era el lugar de reunión y de qué modo habían de hacerse dueños de las calles de Granollers" (*Estilo*, any II, núm. 48).

7 La repressió obeïa també als motius de revenja i a la voluntat de marcar una divisió insalvable entre els vencedors i els vençuts en la Guerra Civil, sobre la qual s'edificà el règim franquista, i per tant en fou un element necessari i consubstancial. Aquesta repressió es materialitzà de maneres diverses, des de l'eliminació física (18 granollerins afusellats al Camp de la Bota entre 1939 i 1943) fins a la depuració generalitzada dels ciutadans considerats "desafectos" dels organismes públics, com ara l'Ajuntament (vegeu: Jordi Planas (1989): *La postguerra a Granollers: la depuració de funcionaris municipals*, treball inèdit).

8 Una bona síntesi del debat es pot trobar dins Carme Molinero i Pere Ysàs (1992): *El règim franquista. Feixisme, modernització i consens*, Eumo Ed., Vic, pàg. 25-34.

9 Josep Fontana (1986): "Reflexiones sobre la naturaleza y las consecuencias del franquismo", dins Josep Fontana [ed.]: *España bajo el franquismo*, Ed. Crítica, Barcelona, pàg. 9.

10 Borja de Riquer (1997): "El règim franquista als Països Catalans". *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, vol. 10, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, pàg. 40.

11 *Op. cit.*, pàg. 32.

CONCENTRACIONS I ACTES COMMEMORATIUS

Sembla que fou a Granollers on va tenir lloc la primera concentració falangista de Catalunya després de la guerra (el 7 de maig de 1939) i la premsa parla de 15.000 participants en la que va tenir lloc el 23 de novembre de 1941, una xifra que —tot i que molt probablement exagerada per raons propagandístiques— dóna idea de l'impacte que podia tenir un acte com aquest en la vida d'una ciutat com Granollers, que aleshores tot just superava els 14.000 habitants. Aquestes demostracions de força de les forces falangistes, d'ex-combatents i d'ex-captius tenien un fort caràcter militarista (desfilades, revista de les diferents unitats en formació, homenatges a la bandera, cants i crits rituals, i fins i tot imposició de medalles alguna vegada), ben típics dels règims feixistes. Fins i tot —ens explicava Claudi Colomer— "vam intentar fer desfilars una cavalleria constituïda amb aportacions dels animals de treball que hi havia a les masies de Granollers (...) La premsa de Barcelona va publicar aquest fet in-sòlit: '¡una caballería falangista!'"¹².

Aquesta exaltació del militarisme, malgrat la forta pressió ideològica en aquest sentit, no tenim notícia que donés els seus fruits: a Granollers només coneixem un cas d'allistament com a voluntari de la División Azul (el de Jaume Viñallonga i Borrell), tot i que la delegació local dels ex-combatents va organitzar un ball de gala per a recaptar fons per a la División Azul, en el qual —segons se'ns diu— "el público que asistió fué lo más selecto de nuestra sociedad local"¹³. Cal tenir present, però, que en aquests anys l'ostentació del militarisme no era a Granollers un fenomen inusual o esporàdic: l'existència d'una guarnició militar a la ciutat permetia no sols la celebració d'actes típicament castrenses, com ara la celebració de la Pasqua Militar o del dia de Sant Jaume, patró d'Espanya i de la Cavalleria (aquest últim organitzat per l'esquadró del 9è Regiment de Cavalleria de la guarnició de Granollers), sinó que també es celebraven jures de bandera amb la presència de veïns, a més de les autoritats locals militars, civils i eclesiàstiques.

Les commemoracions van adquirir una rellevància desconeguda

Tres instantànies de la concentració comarcal de Falange del 7 de maig de 1939: benedicció de banderes, missa de campanya a la plaça Barangé i desfilada de l'Auxilio Social .
(Fotografies: Ciudad de Granollers, 1939).

¹² Entrevista amb Claudi Colomer i Marqués (1.VII.1989).

¹³ *Estilo*, any II, núm. 63.

fins aleshores i van donar lloc als actes públics, on l'estètica i la parafernàlia feixista es manifestava més obertament. Entre les noves commemoracions sobresortien els aniversaris de la *Liberación* (a Granollers, el 28 de gener), que se celebraven amb una participació popular notable. Estaven normalment presidides pel militar i falangista Antonio F. Correa Veglison, governador civil i cap provincial del Movimiento entre 1940 i 1945, el qual, en un dels seus parlaments, afirmava que "después de la liberación material de Granollers se propuso su liberación moral, y que de tan ardua tarea estaba satisfecho, pues Granollers estaba liberada moralmente e incorporada ya definitivamente al destino histórico de España"¹⁴. Aquesta celebració començava tocant diana —costum típicament militar— i amb la concentració de totes les organitzacions falangistes, de les forces de la Guàrdia Civil i de l'exèrcit davant de l'Ajuntament (plaça de José Antonio), on eren rebudes per les autoritats locals i on feien l'homenatge a la bandera i els crits rituals. També llegien el *Parte de Guerra* i cantaven els himnes patriòtics habituals, com ara el "Cara al Sol". A continuació es celebrava una missa de campanya a la plaça de la Corona (de los Caídos) i seguidament les forces feixistes desfilaven pel centre de la ciutat (on s'aixecaven grans arcs triomfals) i feien l'acte d'afirmació nacionalsindicalista. Després es ballaven sardanes i altres balls regionals, fins que el llançament de coets, el redoblament de tambors, el repicament

de campanes i el so de la sirena indicaven l'hora exacta de l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat. Els balls populars i a voltes també un partit de futbol i la projecció d'una pel·lícula d'especial significació patriòtica (*Sin novedad en el Alcázar*, *Raza*, etc.) posaven fi als actes de celebració.

La commemoració de l'*Alzamiento* (el 18 de juliol), en canvi, sembla que era un acte molt més oficial i sense la mateixa participació popular. De totes maneres, es buscaven tota mena de motius per a celebrar actes d'ostentació política. Una altra celebració important era el *Día de los Caídos* (el 29 d'octubre), que coincidia amb l'aniversari de la fundació de Falange. La litúrgia d'aquest acte consistia en una missa solemne amb l'assistència de les autoritats militars, civils i eclesiàstiques, dels militants dels diferents òrgans falangistes i dels familiars dels "caídos" de la ciutat; seguidament es dipositava una corona de llorer al mur de l'església on aquests eren inscrits i, després d'una oració llegida pel cap local de FET y de las JONS, es cantava el "Cara al Sol". El trasllat de les restes de Manuel Montaña i Guasch —alferes provisional mort en campanya— per rebre sepultura a Granollers, que organitzà la delegació local i comarcal d'ex-combatents el 29 de juny de 1941, fou un acte d'una significació especial.

Un altre acte relacionat amb aquesta litúrgia era el *Día del Estudiante Caído* (el 10 de febrer), en el qual el Sindicato Español Uni-

Desfilada commemorativa del primer aniversari de la *Liberación* (Fotografia: *Estilo*, núm. extra. 28.VIII.1940).

versitario (SEU) convocava tots els afiliats, degudament uniformats (amb l'advertència de sanció per incompliment); però atès el seu nombre migrat, no feien desfilades. El SEU —segons el seu cap local i comarcal, Claudi Colomer i Marquès— comptava aleshores amb una seixantena de militants¹⁵, entre joves que estudiaven carrera a Barcelona i nois de l'institut influïts pel professor de religió, el pare Lorenzo Castro, superior dels franciscans de Granollers i significat quinta-

14 Vallés, any IV, núm. 121.

15 Segons els càlculs del mateix Claudi Colomer, en total podia haver-hi a Granollers uns quatre-cents afiliats a FET y de las JONS, que representarien menys del 3% de la població granollerina, una militància molt inferior a la de ciutats com Sabadell o Terrassa, que comptaven amb més d'un 5% d'homes i dones enquadrats al partit únic. De totes maneres, a diferència d'aquestes ciutats, a Granollers és impossible de comprovar aquesta xifra mentre no es pugui accedir a la documentació interna de les organitzacions locals del Movimiento.

columnista¹⁶. També celebraven l'onomàstica de Sant Tomàs d'Aquino, amb motiu de la qual organitzaven diversos actes per a la població estudiantil: missa de comunió general, competicions esportives, concerts, festivals literari-folklòrics, etc.

El 12 d'octubre, *Día de la Raza* o *Día de la Hispanidad*, acostumava a haver-hi una desfilada de la guarnició militar de la ciutat, de la Guàrdia Civil i dels afiliats de Falange, i el 2 de maig es commemorava amb actes d'afirmació patriòtica per als joves dels centres d'ensenyament (arengues, projecció de pel·lícules de significació patriòtica i cantada d'himnes oficials, etc.). Naturalment, al costat del militarisme, el nacionalisme espanyol radical era un altre dels valors ideològics dels vencedors que el règim volia imposar a la població.

LA FORMACIÓ DE LA JOVENTUT

Un dels objectius preferents dels règims feixistes era l'adoctrinament de la joventut: es pretenia modelar les noves generacions d'acord amb els seus valors i assegurar així la seva pervivència. En aquest terreny, el règim franquista tampoc no era cap excepció, com ens recorden els redactors de la revista *Vallés*: "Las juventudes españolas son los pilares de la Patria Nueva, resurgida entre las ruinas calientes todavía. Por eso, porque son nada menos que nuestro porvenir, se

Pelayos i flechas del Frente de Juventudes local en el segon aniversari de la Liberación (Fotografia: Estilo, any II, núm. 61).

procura darles el tono necesario, un tono de disciplina y de amor al sacrificio (...). Para sostener este Frente de Juventudes hace falta un buen plantel de mandos salidos de sus filas, mandos que sepan bien de la vida militar para poder enseñarla debidamente, mandos seleccionados cribados con rigidez"¹⁷.

El Frente de Juventudes fou instaurat per llei el 6 de desembre de 1940, de manera que "todos los alumnos de los centros de primera y segunda enseñanza, oficial y privada, forman parte del FJ. La Jefatura Provincial del Movimiento, de acuerdo con las Autoridades de Educación Nacional, concertarán en cada caso, las formas del encuadramiento de los escolares para armonizar la disciplina propia de los Centros

de Enseñanza con la del FJ" (art. 10). L'octubre de l'any següent, el Ministeri d'Educació complementaria aquesta llei publicant una ordre que deixava sota la vigilància del FJ l'educació política, físico-esportiva i pre-militar a totes les escoles de primer i segon ensenyament.

A Granollers es constituïren sis unitats escolars (una per cada col·legi) amb uns comandaments per a cadascuna que actuarien d'instructors en les classes setmanals d'educació física i jocs, i també hi havia un cap de les unitats. A partir d'aquí, amb "integració voluntària", es formarien les Centúries del FJ, que rebrien una educació política, religiosa i pre-militar, i més tard rebrien un uniforme complet, un nom, un lema i un símbol, i s'enquadrarien

¹⁶ Durant la guerra, el pare Lorenzo Castro va refugiar-se a la masia de can Camp (Canovelles), on va romandre amagat a la xemeneia durant un any i mig. Fruit d'aquesta experiència són les seves memòries que va titular *El inquilino de la chimenea* (Palencia, 1975), en les quals explica la seva activitat com a quintacolumnista: "[...] yo por el contrario procuraba quedarme en la retaguardia para colaborar con la Quinta Columna a la victoria de las tropas nacionales. [...] En el cuartel [de Mojà] hacíamos todos los sabotajes que podíamos, para contribuir así a la victoria de los Nacionales: romper puertas, dejar los depósitos del agua abiertos toda la noche, luces encendidas día y noche, estropear papel, desperdiciar comida, etc. [...] cuando se rumoreaba que los Nacionales se acercaban a Manresa ordenaron que se montase un servicio de vigilancia y defensa por si acaso llegaban los fascistas. A mi me dieron un fusil y me determinaron el tiempo de guardia. Con mucha calma y tranquilidad cogí mi fusil, pero con la intención de no disparar un tiro, caso que llegasen las tropas de Franco; por el contrario, facilitarles la entrada en la ciudad [de Mojà] y hospital" [Citat per Joan Garriga (1989): *Granollers 1936-1939: Conflicte revolucionari i bèl·lic*, vol. I, Oikos Tau, Vilassar de Mar, pàg. 197].

¹⁷ "Formación de nuestras juventudes", *Vallés*, any III, núm. 77.

Acción

Porque el descanso es muerte y la vida lucha, adoptamos la acción

BOLETIN DEL FRENTE DE JUVENTUDES DE GRANOLLERS

5 Mayo 1943 : EDITADO POR LA REDACCION DEL SERVICIO DE CULTURA Y FORMACION NACIONAL-SINDICALISTA : Número 1

en una bandera. Respete a la formació nacionalsindicalista, la delegació de FET y de las JONS elaboraria unes lliçons de nacionalsindicalisme i una història del Movimiento que haurien de desenvolupar els professors dels centres d'ensenyament¹⁸.

Aquest tipus d'educació militaritzada és el que glossava l'òrgan de propaganda de Falange: "La pasada Fiesta Mayor ha mostrado claramente como la Organización Juvenil prepara a los militantes del mañana. Lo hace con el eterno estilo de la Falange: militarmente, deportivamente. Les enseña a cuidar su cuerpo para que sea más sana y limpia su alma que ha de acogerse en el seno del Señor; les enseña a saludar brazo en alto señalando con la punta de los dedos el puesto en que forman guardia los que cayeron, y a ellos dirigen su mirada prometedora de que su esfuerzo no será vano (...) y les enseña a vestir pantalón corto y sin bolsillos donde meter las manos, porque con ellas tendrán que empuñar mañana la azada, la pluma, el martillo o el fusil, en el transcurrir de una vida dura que han de quemar al servicio de Dios y de la Patria"¹⁹. Militarisme patriòtic i espiritualisme catòlic eren els dos components que havien de marcar la nova educació, que es pretenia veure arrelada a l'essència espanyola, per oposició a l'educació liberal: "Hay que volver los ojos y el corazón a la clásica intransigencia espiritual de la enseñanza española, hay que hacer dogmática, implacablemente dogmática, la educación. Y de una manera especial la de los niños. Hay que imponer la enseñanza

¡Franco!

¡Franco!

¡Franco!

Quando solo era decadencia y caos debilitado en España; cuando los obreros de Masca estaban en el poder; cuando la voz de la verdad de Carlos Sotelo era acallada violentamente con el crimen más atroz que registra la Historia; cuando el verbo profético de José Antonio era enmudecido para que no pudiese dar las señas a sus escuadras y a todos los que sentían la inquietud del momento crucial y definitivo, señalándoles la felonía terrible que estaba tramitando, surgiste providencialmente tú, Franco, que levantando en tierras africanas tu espada en señal de santa rebelión, te pusiste al frente de las legiones redentoras conduciéndolas indefectiblemente a la Victoria.

Tú salvaste, con ayuda de Dios, a nuestra Patria; gracias a ti ha sido posible este esplendoroso amanecer que hoy vivimos. La nave de España conducida por tan experto piloto, hace posible la Revolución Nacional-sindicalista que José Antonio profetizó y

que nosotros, — la juventud, — anhelamos, llenándonos de inquietudes hasta lo más profundo de nuestras entrañas.

Caudillo salvador: con la fe en ti y el amor fervoroso que albergan nuestros pechos juveniles a la Patria, el porvenir nacional queda resuelto con la grandeza y justicia que nuestro Fundador anhelaba.

A ti ofrecemos este primer número de ACCIÓN, cuya misión es formar en todos los conceptos a la juventud granollerense en la más pura y totalitaria doctrina falangista por la que nuestros Caudillos dieron su vida, ya que sólo estos conceptos, en su aspecto más radical, pueden y deben salvar a España.

POR EL IMPERIO HACIA DIOS ¡ARRIBA ESPAÑA!

"Porque el descanso es muerte y la vida lucha, adoptamos la acción" era el lema del Butlletí del Frente de Juventudes local.

mística fundamental en los dos valores clave: Dios, Patria; lo demás venga por añadidura, que obtenida la preparación del alma, sana y esplendorosa, crecerán la cultura (...). La educación liberal era la senda de la educación comunista, la tendencia a eliminar las riquezas del alma por las frías concepciones de un panteísmo. Por eso, el Estado Nacional que basa su existencia y su marcha en las creencias supremas de Dios y España, implanta una educación dogmática, espiritual, sostenida

en esos valores eternos, y hace del sacerdocio didáctico una mística religiosa y patriótica. Hoy, en las escuelas, los niños ya tienen como primera lección las invocaciones cristianas al Altísimo y rinden culto a la Bandera y a los muertos gloriosamente por la Bandera"²⁰.

Una altra forma de captar la joventut per al falangisme era el seu enquadrament en *Centros de Trabajo*, que es coordinaven amb empreses per a fer pràctiques i

18 Vallés, any III, núm. 99; Acción, núm. 2, pàg. 9.

19 "Formación de la Juventud", Estilo, any I, núm. 2.

20 "Educación Espiritual" (editorial), Vallés, any IV, núm. 122.

Un dels objectius preferents dels règims feixistes era l'adoctrinament de la joventut, especialment en la formació militar.
(Fotografies: *Ciudad de Granollers*, 1939).

treballar d'aprenents, i accedir després al mercat laboral²¹, a més de la preferència que es donava explícitament als membres del FJ per a trobar col·locació²². A més a més, l'Escola Municipal del Treball, que es coordinava amb les empreses locals, estava dirigida pel secretari local de FET y de las JONS i Cap de Premsa i Propaganda del Partit (Ramon Valls) i tenia com a secretari el delegat comarcal del FJ (Esteve Duran), que fou l'autèntic líder de l'organització²³.

Per la seva banda, la Sección Femenina del FJ, d'acord amb el paper subordinat que el falangisme atorgava a les dones, establiria una *Escuela-Hogar* per a aconseguir les joves cap a les seves labors tradicionals, a més de crear grups d'esports i d'excursions i un grup coral que actuava en festivals artístic-folklòrics per tal d'exaltar la riquesa cultural espanyola. En aquests recitals —ens diu la regidora local de la Sec-

ción Femenina del FJ, Coral Montagud— no cantaven per lluïment sinó per a "cumplir un acto de servicio (...). Cantamos para que se conozca España. Las mismas canciones las repetiremos paseando por la calle, en una excursión, mientras trabajemos en casa. Ustedes también las repetirán, quizás sin darse cuenta, alguna vez. Y eso es lo que queremos: que un catalán, en un momento de alegría (...) sepa cantar una jota aragonesa, valenciana (...)"²⁴. Però a més d'instruir sobre les virtuts de les cançons regionals espanyoles, no s'oblidava de propagar l'ideari falangista, i dirigint-se "a las directoras de Colegios, a las maestras y a cuantas personas se dedican a la enseñanza", afegia: "(...) Sería imperdonable, hablando de música, el olvidarse de ensalzar esa maravilla de sentimientos y composición que sólo teniendo por guía la mano de Dios es posible que se pudiera escribir. Me refiero al 'Cara al Sol' (...). No hay pala-

bras para alabar la grandiosidad y belleza de ese himno sin par, donde todo está expresado: Nuestros sentimientos, nuestros deseos, nuestras esperanzas. Decid a nuestras pequeñas alumnas como deben cantarlo; el respeto que merece"²⁵.

El FJ de Granollers es comptava entre les organitzacions més actives de la província de Barcelona²⁶ i probablement també fou, a nivell local, l'organització més dinàmica del Movimiento. El voluntari de la División Azul Jaume Viñallonga, l'any 1942, enviava a la delegació local del FJ una enardida missiva encomiant la seva tasca: "Quiero hacer constar mi admiración por la obra que estáis llevando a cabo de formar de la juventud granollerense una juventud patriótica, falangista y cristiana en su grado máximo, que en el mañana gobierne al dictado de los postulados de José Antonio, imprimiéndole el nuevo método Nacional Sindicalista

21 *Acción*, núm. 3, pàg. 9.

22 Sabem que en una visita a Granollers, el governador civil va manifestar "la preferència que en materia de colocación se dará a los afiliados al FJ, a fin de que España cuente con una generación fuerte y robustecida por el trabajo" (*Vallés*, any III, núm. 99).

23 "Aquesta persona, una mica més gran que els altres i un home d'estudi, va ser un autèntic pedagog: intentava agafar tots els joves, orientar-los cap a l'esport, cap a un esperit patriòtic i cap a una sèrie de valors —com els religiosos— que en aquell moment es consideraven fonamentals" (Entrevista amb Claudi Colomer i Marqués, 1.VII.1989).

24 "La secció coral del FJ", *Vallés*, any III, núm. 82.

25 Coral Montagud, "La importancia de la música en la formación de las juventudes", *Vallés*, any III, núm. 89.

26 B. de Riquer (1989), *op. cit.*, pàg. 74.

a esta ciudad, foco un día del marxismo que a tantos engañó (...) 'Malditos los españoles que no están con nosotros en la hermandad que exige la patria'. Son éstas palabras del camarada Giron ante la tumba de un caído en Rusia y que se pueden dirigir a los granollerenses que no apoyan nuestra obra (...). En el término de varios siglos, según el mismo Caudillo ha afirmado, no se llevó a cabo en nuestra Patria una empresa tan grandiosa como la formación de la Juventud; una Juventud que se desentiende de las comodidades y lujosos pasatiempos y voluptuosos vicios que creara el liberalismo como cosas de juventud; se desentiende de la comodidad lanzándose a la calle alegremente y Cara al Sol se declara contra la indiferencia y la sarcástica sonrisa de los que no comprenden que en España

ha amanecido ya"²⁷. Però tot i aquests discursos abrandats, els resultats de l'acció del FJ en la formació de la joventut falangista semblen més aviat migrats (com d'altra banda va succeir arreu de Catalunya): *Acción*, el butlletí mensual del FJ local que dirigia Pere Viaplana i Riera²⁸ només va aconseguir sortir durant un any (del maig de 1943 al maig de 1944), i les activitats esportives i l'excursionisme, de les quals en els primers anys de la postguerra van tenir el monopoli, aviat van anar minvant en benefici de l'escoltisme i d'altres organitzacions que podien emparar-se en l'Església. A l'inici dels anys seixanta, quan ja era ben palès el fracàs del FJ per forjar una generació de falangistes, es va crear l'Organización Juvenil Española (OJE), dedicada especialment a les activitats esportives.

MITJANS DE COMUNICACIÓ I PRESSIÓ IDEOLÒGICA

Una altra característica dels règims totalitaris és el control absolut o quasi total dels mitjans de comunicació. En un règim feixista, la premsa té la funció d'adoctrinament ideològic, que es pretén portar a cap a tots els nivells: es converteix aleshores en un instrument transmissor de consignes, amb l'objectiu de crear una opinió dòcil i febrilment convençuda de la bondat del règim establert²⁹. Aquests objectius eren confessats a vegades obertament, com feia, per exemple, la revista *Acción*: "(...) lo que empezó siendo un Boletín para nosotros, casi familiar, ha rebasado e invadido el espíritu de toda la juventud falangista de la comarca, siendo uno de los resortes más eficaces para la formación política de los

Membres de la Sección Femenina en la desfilada de la Victòria de l'any 1939, amb la Porxada encara en runes (*Ciudad de Granollers*, 1939).

Nois de l'OJE en formació. (Fotografia: AFMG, núm. 9.743).

27 "Carta de un voluntario de la División Azul", *Vallés*, any III, núm. 94.

28 Joan Subirà, *op. cit.*, vol. II, pàg. 33. Pere Viaplana milità des dels disset anys a Falange i fou secretari durant vint anys i president del Consejo Local del Movimiento de Granollers. Ingressà després a Fuerza Nueva, de la qual organitzà la delegació local del Vallès Oriental i fou candidat en diverses convocatòries electorals. Actualment és col·laborador habitual de la *Revista del Vallés* i membre de la seva societat editora.

29 Manuel Ramírez (1978): *España 1939-1975 (Régimen político e ideología)*, Ed. Guadarrama, Barcelona, pàg. 31.

Cadetes rurales e, incluso, de sus familiares, dictándoles consignas, posturas y normas a seguir"³⁰. A Granollers, el panorama tan ric de la premsa local (un centenar de periòdics des del final del segle XIX, amb cinc, sis i set publicacions simultànies en alguns períodes i amb orientacions polítiques ben diverses) canvià radicalment, després de la guerra, amb la presència quasi exclusiva de la premsa de Falange: la revista *Estilo* (des de 1942 sota el nom de *Vallés*), a més del butlletí del FJ *Acción* (1943-1944)³¹. Des d'aquesta plataforma es va portar a terme una pressió ideològica molt virulenta: s'acusava amb vehemència la falta d'assistència als actes d'afirmació patriòtica, es criticava la poca afiliació a les forces falangistes i fins i tot la falta de subscripcions o donatius a les mateixes revistes: "¿Les pareció mucho la ínfima cantidad de dos reales? —es comminava des d'*Acción* amb motiu d'una recaptació del FJ— ¿Creen que el precio es exorbitante cuando saben que esa cantidad la entregan para hacer posible la continuación de la lucha por la Revolución que el

pueblo español tiene pendiente desde siglos ha, y por la que tanta sangre joven, generosa y ardiente se ha quemado?... ¡Es que el mundo está lleno de judíos, imbéciles y traidores! Hay quien les llama incomprensivos. Nosotros hablamos claro y les llamamos por su nombre propio: judíos, imbéciles y traidores"³².

Dins d'Acció Catòlica dominaven els mateixos plantejaments. El seu president escrivia: "Ser de Acción Católica, es trabajar. No se concibe acción en quien está inactivo. El que no hace nada, el que no acciona, es un ser inútil (...). Las cosas claras, pues. No es de AC el que no hace acción católica, el que no hace nada. En el trabajo, en el dolor, en la alegría, en el juego, podemos hacer AC haciéndolo todo conforme a las convicciones que se arraigan en nuestros pechos juveniles (...) Conque... o AC o no acción, que entonces no sólo no sería católica, sino anticatólica. Quien pudiendo hacer, no hace, no sólo no hace, sino que deshace"³³. La relació íntima de l'Església amb el nou règim va significar la per-

meabilitat de l'esperit militarista en les formes de religiositat: en els butlletins d'Acció Catòlica trobem al·lusions contínues a la "lluïta espiritual", als "enemics de Déu", a l'"ofensiva recristianitzadora" o a la "recristianització del món com a lema de combat", als "lloctinents de Jesús", als "oficials de la Santa Milícia", a l'"Exèrcit de Crist", "formació de decúries" i a les "ordres i consignes" per a actuar dels membres d'Acció Catòlica. I el to de les proclames és el mateix del falangisme: "¡Jóvenes de Acción Católica! Nosotros tenemos el honor digno y santo de poder vernos alistados en las filas de este ejército de paz y amor que ha de salvar al mundo con la Cruz de Cristo (...). Adelante, pues, bravos jóvenes que militáis bajo los pliegues de nuestra sacrosanta bandera; adelante, por los caminos del deber, que la lucha es dura y difícil y fuerte el enemigo (...). Procurad que en nuestras ofensivas no nos veamos copados por nuestros enemigos, que nos aniquilarían sin piedad. Acordaos que somos invencibles; pero sabed que nos pueden de-

L'any 1942, la revista *Vallés* va succeir *Estilo* com a portaveu del falangisme local. En el primer número feia constar que "ahora más que nunca seguiremos firmes en la línea de intransigencia falangista iniciada por *Estilo*".

30 "Editorial", *Acción*, núm. 12.

31 A banda de la premsa del Movimiento, durant aquests primers anys del franquisme a Granollers només sortien algunes publicacions sense un caràcter informatiu general: *Boletín de Acción Católica*, *Hoja Dominical*, *Mensajero de San Antonio de Padua* i *Agrupación Excursionista de Granollers* (Joan Subirà, op. cit.).

32 "Editorial", *Acción*, núm. 2.

33 Luis Rovira: "Las cosas claras", *Boletín de Acción Católica*, any III, núm. 24.

El panorama tan ric de la premsa local va canviar radicalment després de la guerra, amb la presència gairebé exclusiva de la premsa de Falange (Fotografia: AFMG, núm. 1.393).

les delegacions de premsa i propaganda, mantenien un control estricte de tota mena de publicacions i actes culturals.

A Granollers, durant els primers anys quaranta, la vida cultural va estar molt monopolitzada per les organitzacions feixistes³⁸. El fet de disposar del local de la Unió Liberal (confiscat sense expedient d'embargament³⁹), amb un gran saló teatre inaugurat el juny de 1941, facilitava la celebració dels actes culturals dins del marc propi del partit: aquí tindrien lloc els festivals organitzats per l'obra sindical Educación y Descanso, els concerts de l'orquestra de FET y de las JONS dirigida pel mestre Josep M. Ruera, les escenificacions del Poema del Mío Cid o els "magnos festivales artístico-folklóricos" de la Secció Coral del Frente de Juventudes. La idea d'una proposta cultural radicalment nova, d'acord amb la nova projecció del règim, estava ben present en els dirigents del falangisme local: segons el cap local i comarcal del SEU, abans de "la entrada del Glorioso Ejército Nacional (...) la juventud se desinteresaba de los temas nacionales y elevados, calificándolos despectivamente de idealismos, y desperdiciando el tiempo en los sillones de los cafés, trataba y discutía de toda clase de temas de alcahuetería, o bien de política local, que como toda la política local de la época liberaloide consistía en un conjunto de difamaciones y burdas intrigas; (...) ausente el sentido

rrotar si nos apartamos de Cristo. Sabemos que el enemigo es astuto y atrevido y que procurará dividirnos para atacarnos una vez dispersos y no olvidéis que desconectados de la Jerarquía, nuestra contraofensiva podría ser fatal (...)"³⁴.

Qualsevol mostra de passivitat o de "falta de espíritu falangista" era sospitosa de desafecció i era amenaçada ostensiblement: un editorial de la revista *Estilo* intítulat "Caza y captura del camaleón" feia una crida a localitzar falangistes poc convençuts, als quals qualificava de rèptils, i conclouïa que "nuestro movimiento ha de crear un clima en el que sea

imposible la permanencia y existencia de reptiles"³⁵. Calia galvanitzar la població—especialment la població més jove— perquè seguís cegament els dictats del nou Estat: "Granollers, la gran masa joven de Granollers, no puede continuar en su posición expectativa y cómoda. Tienen la obligación de colaborar"³⁶. Però aquesta advertència no era retòrica, perquè FET y de las JONS col·laborava amb la Policia en la vigilància de la població³⁷: per mitjà dels seus serveis d'informació i d'investigació elaboraven expedients de les persones desafectes o sospitoses, subministraven avals necessaris per a nombroses activitats i, mitjançant

34 A. Buxadera: "Carta de combate", *Boletín de Acción Católica*, any III, núm. 20.

35 *Estilo*, any II, núm. 56.

36 "Centros de Trabajo", *Acción*, núm. 3.

37 A l'Arxiu Municipal de Granollers encara es pot veure una mostra dels fitxers que utilitzava la Policia per a controlar els "desafectos".

38 "[...] podemos decir que las actividades culturales y más concretamente intelectuales de nuestra ciudad durante el año pasado, han sido polarizadas por dos organizaciones: el SEU y por el semanario *Estilo*" (*Estilo*, any II, núm. 50, pàg. 27).

39 Per a "legalitzar" l'ocupació de la seu de la Unió Liberal van cominar cadascú dels socis accionistes a "ceder espontáneamente sus acciones y cuantos derechos le puedan corresponder por su condición de accionista a favor de FET y de las JONS" (Josep Farnés i Lluís Tintó (1981): *Crònica de la Unió Liberal*, Ajuntament de Granollers, pàg. 33).

religioso y patriótico, los 'intelectuales' de la localidad, gente fría y de pacotilla, se ensimismaban ante cuatro bellezas artísticas que nuestra ciudad poseía; se miraba y contemplaba nuestra Iglesia solamente en cuanto el edificio contenía algún valor arquitectónico, jamás se le llegó a ocurrir a ninguno de estos ensimismados que aquellos valores eran plasmación del alma auténticamente religiosa y ecuménica de sus antepasados, y que significaba para Granollers y para España un sentido tradicional y perenne de catolicidad (...) Pero aquello ya pasó y es nuestro deber y una de nuestras misiones procurar por todos los medios que no vuelva. He aquí la razón de ser de la FET y de las JONS, constituida en guardia permanente de una conducta y de un estilo (...)»⁴⁰. El resultat fou una vida intel·lectual i cultural d'una migradesa esfereïdora: la constatació d'aquesta situació està a l'origen de l'Associació Cultural de Granollers, fundada com una Associació d'Antics Alumnes del Col·legi de Segon Ensenyament el 9 de novembre de 1947⁴¹.

EL SIMBOLISME DE LA RECONSTRUCCIÓ URBANA

La reconstrucció urbana de la ciutat després de la guerra havia de

convertir-se en un símbol del nou Estat feixista. La reconstrucció material de les esglésies incendiades i derruïdes durant el període revolucionari era una forma d'expiació col·lectiva. Com a símbol de la recristianització i de la regeneració moral de Granollers, la reconstrucció de l'església parroquial fou un objectiu preferent de les noves autoritats, si bé les restriccions econòmiques de la postguerra endarreriren el projecte. L'any 1941, en la presa de possessió del nou ajuntament, el governador civil i cap provincial del Movimiento afirmava: "Quiero que la labor del nuevo Ayuntamiento sea rápida y eficaz. Quiero proyectos reales. Quiero, principalmente, que el templo parroquial se reconstruya"⁴². El 6 d'abril d'aquell mateix any, en un acte solemne presidit pel bisbe de Barcelona, es col·locava la primera pedra del nou temple, que—d'acord amb el caràcter del nou règim— fou projectat amb unes dimensions enormes com a símbol de la restauració del catolicisme, convertit ara en dogma oficial. Precisament aquell 6 d'abril es clausurava la Santa Missió, que havia començat el 26 de març (Diumenge de Rams), en què els Pares Missioners foren rebuts amb una processó de més de dos mil cinc-cents fidels, segons la premsa local⁴³. La benedicció i la inauguració de la nova

església de Sant Esteve no es celebrarien fins al 18 d'agost de 1946.

Els òrgans falangistes locals tenien una altra reivindicació fonamental: la construcció d'un monument als morts "por Dios y por la Patria" que restablís "la afrenta hecha a los héroes de la Patria"⁴⁴, que havia portat a l'enderrocament l'any 1936 del vell monument als soldats morts a l'Àfrica⁴⁵. El 12 de juliol de 1939, l'Ajuntament ja havia aprovat el projecte presentat pel mateix arquitecte de l'església parroquial, Josep Boada i Barba, però la seva realització es dilatava encara molt més que la de l'església. L'any 1943, el setmanari *Vallés* el reclamava fervorosament: "Es vergonzoso que en nuestra ciudad no exista un Monumento a los Caídos por Dios y por la Patria. ¡Hay que erigir el monumento a los Caídos por Dios y por la Patria!"⁴⁶. El mes de novembre d'aquell any s'obrí una subscripció popular per a la construcció del monument, però fou endebades. L'any 1947, amb motiu de la visita de Franco a Granollers, Luis de Galinsoga destacava des de *La Vanguardia* que Granollers era l'única localitat de Catalunya que havia erigit "un Monumento a los héroes del Ejército español caídos en tierra de África, como protesta viva y gallarda contra las vilezas del derrotismo

40 Claudi Colomer Marquès: "Significación y trascendencia", *Estilo*, any I, núm. 1.

41 Pere Canal (1998): *Pregó de la Fira i Festes de l'Ascensió*, Ajuntament de Granollers; Esteve Sala (1998): "Reflexions sobre cinquanta anys d'Associació Cultural", dins *Ponències. Anuari del Centre d'Estudis de Granollers 1997*, Granollers, Associació Cultural, pàg. 59-86.

42 *Estilo*, any II, núm. 59.

43 "Santa Misión en Granollers", *Estilo*, any II, núm. 31.

44 "Editorial", *Vallés*, any XIII, núm. 566.

45 La construcció d'un monument dedicat a la memòria dels soldats fills del partit judicial de Granollers i pertanyents al batalló d'Estella que moriren a l'Àfrica fou promoguda pel diputat i factòtum del règim primorriverista a Granollers i a la seva comarca, en Francesc Torras i Villà, i patrocinada per la Diputació de Barcelona. El monument, obra de l'escultor Vicenç Navarro, fou inaugurat el 5 d'octubre de 1929 en un acte presidit pel rei Alfons XIII, tot aprofitant la seva presència a Barcelona durant celebració de l'Exposició Universal de Barcelona de l'any 1929. Amb l'arribada de la República, l'ajuntament granollerí canvià la dedicatòria per la inscripció "A les víctimes de l'Imperialisme espanyol" i procedí a esborrar les llistes de noms dels soldats morts que hi figuraven. Finalment, el setembre de 1936, el monument va ser enderrocat i les escultures de Vicenç Navarro foren traslladades al Museu de Granollers.

46 *Vallés*, any IV, núm. 159.

1939
LIBERACION

1944
RESURGIR

¡GRANOLLERS POR ESPAÑA!

La reconstrucció de l'església gòtica de Sant Esteve es va convertir en un símbol del ressorgiment de Granollers després de la guerra.

separatista y calumniador infame del Ejército español"⁴⁷. La revista *Vallés* se'n féu ressò ràpidament i declarà: "Hoy, sin lugar a dudas, la Plaza de los Caídos —on havia estat emplaçat el vell monument— constituye un vergonzoso estigma para toda la población (...) Los de las campañas africanas y los gloriosos Caídos de nuestra Cruzada, cayeron, en definitiva, por un mismo y hermoso ideal: para sentar los cimientos donde construir una España más grande y más noble. ¿Porqué, pues, no pueden sintetizarse ambos y

análogos martirologios en un solo Monumento que perpetue su heroico e hidalgo gesto (...)?"⁴⁸. Dos anys més tard, des de l'editorial de la mateixa revista s'afirmava: "El 'caso' del Monumento a los Caídos por Dios y por España en la Guerra de Marruecos y la nuestra de Liberación, hay que reconocerlo, señores, es una bochornosa losa que pesa sobre la ciudad, que rarifica el aire que respiramos, y que no nos deja vivir tranquilos de conciencia"⁴⁹. El monument no es va poder inaugurar fins al 1952, com a acte principal de la

celebració del XIII Aniversari de la *Liberación*.

L'esperit de divisió creat per la Guerra Civil també fou recordat amb el nou nomenclàtor urbà: entre els primers acords de la Comissió Gestora municipal es troba la sol·licitud al govern de Burgos del canvi de nom dels carrers que serien dedicats als vencedors: General Prim fou canviat per Generalísimo Franco, Constitució per José Antonio Primo de Rivera, Pau Casals per Calvo Sotelo, Marquès de Montroig per

El 6 d'abril de 1941, en un acte solemne presidit pel bisbe de Barcelona, es posà la primera pedra de la nova església de Sant Esteve, que no s'acabaria fins a cinc anys més tard (Fotografia: Arxiu Parroquial de Granollers).

47 *La Vanguardia* (30.5.1947).

48 *Vallés*, any VIII, núm. 338. Cap al final d'aquell any, l'escultor Vicenç Navarro va rebre el Premi Nacional de Pintura, fet que fou aprofitat des de la mateixa revista per replicar aquelles veus que, des del punt de vista estètic, criticaven el monument de l'any 1929 i l'havien popularitzat amb el sobrenom de "la pedrera".

49 *Vallés*, any X, núm. 457.

La construcció d'un monument als caiguts "por Dios y por la Patria" era una altra reivindicació fonamental del falangisme local i se n'encarregà un projecte el mateix any 1939; però no va poder inaugurar-se fins a tretze anys més tard (Reproducció del projecte: *Ciudad de Granollers*, 1939. Fotografia: AFMG).

General Mola, etc. El 3 d'agost ja s'havien canviat de nom una trentena de carrers i places de Granollers. Al mateix temps, es procedia a uniformitzar tota la retolació pública i privada en castellà, una operació que formava part de l'intent de genocidi cultural contra Catalunya que ens han explicat detalladament Josep Benet i Francesc Ferrer⁵⁰. El 20 de maig de 1939, el comandant militar ja havia enviat una notificació a l'alcalde de Granollers perquè "por el medio más rápido y que más crea conveniente, haga saber a todo el pueblo en general y comerciantes en particular, que en el plazo de OCHO DÍAS han de desaparecer todos los letreros que no estén redactados en el IDIOMA OFICIAL ESPAÑOL. Al terminar el citado plazo comunicará a esta Comandancia Militar

los nombres de los contraventores para serle impuesta la sanción correspondiente"⁵¹.

Però els dirigents falangistes tenien clar que del que es tractava no era d'una simple transformació urbana; la reconstrucció material de la ciutat no era sinó la part visible de la construcció d'un nou Estat basat en la ideologia del falangisme, és a dir, en el nacionalisme espanyol radical, l'antiliberalisme, l'antimarxisme i el nacionalsindicalisme, un projecte que els falangistes consideraven "revolucionari": "No, no nos basta reconstruir; nuestros caídos nos exigen mucho más, nos exigen el revolucionar, en el sentido de una total implantación de los postulados nacionalsindicalistas que ahora, en orden a los edificios, significan un estilo

propio y unas finalidades nuevas, ya que si hace falta reconstruir Iglesias y Monasterios, edificios y calzadas, salones y teatros, también se necesita construir, construir revolucionariamente (...) esas calles y esos recintos, imprescindibles para la demostración constante de lozanía y gallarda arrogancia que para España y para Granollers, como parte de la misma, queremos"⁵². No cal dir que el nacional sindicalisme fou, com a projecte revolucionari, un frau absolut: una verborrea de la qual —com ja sentencià Stuart Hugues— només va restar la dictadura política i la submissió dels treballadors als patrons..., tal com va succeir, d'altra banda, amb els altres feixismes europeus.

50 Josep Benet (1978): *Catalunya sota el règim franquista*, Ed. Blume, Barcelona; Francesc Ferrer (1985): *La persecució política de la llengua catalana*, Ed. 62, Barcelona.

51 Àlvar Maduell (1988): "El català, proscriu a Granollers el primer mig any de franquisme", dins *XXXIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Granollers 17-18 d'octubre de 1987, vol. II, Museu de Granollers i Centre d'Estudis de l'Associació Cultural, Granollers, pàg. 125-138.

52 "Editorial", *Estilo*, any I, núm. 1.